

УДК 811.161.2'373.7-026.23/.24:81'373.421/.422

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ГРАДУАЛЬНОСТІ

Марія Сціра

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
тел.: (032) 239 43 55
ел. пошта: pisarmaria@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-4383>*

У статті розглянуто значення градації, показано семантичні особливості вираження категорії градуальності, описано способи використання синонімів та антонімів.

Ключові слова: фразема, фразеологізм, градація, градуальність, шкала градації, синоніми, синонімічний ряд, антоніми.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/ufl.2019.14.2733>

Вступні завваги. Кожна мова, як відомо, відображає спосіб сприйняття і концептуалізацію світу тим чи тим етносом, що вирізняється своєю історією, культурою, своїми цінностями. Мовні образи, складові периферійної ділянки мовної картини світу виражають народний дух, національні відчуття, рецепцію сприймання і розуміння світу.

Внутрішня форма фразеологічних одиниць містить основну інформацію, пов'язану з культурою. У самому формуванні фразеологізмів, тобто у відборі образів прослідковується їх зв'язок з культурно-національними стереотипами і еталонами. Ця інформація потім відображається у конотаціях. Фразеологізми прямо (у денотаті) або опосередковано (через співвіднесеність асоціативно-образної основи з еталонами, символами, стереотипами національної культури) несуть у собі культурну інформацію про світ, соціум, ментальність.

Постановка проблеми. У сучасному українському мовознавстві зріс інтерес до такої мовної категорії як градація та до її ознаки – градуальності. Людина пізнає світ і змінює його, постійно порівнюючи і градууючи явища, ознаки, процеси за різними критеріями.

Аналіз останніх досліджень. Питання мовної репрезентації категорії градації, градуальності розглядали також такі дослідники, як І. Вихованець, К. Городенська, Г. Кутня, Т. Подуфалова, Л. Марчук.

Градація набуває статусу функціонально-семантичної категорії за рахунок градаційної функції мови, навколо якої організовується градаційна лексика та граматичні засоби вираження градаційного значення [4 : 67].

Т. Подуфалова вважає, що градація на ментальному рівні визначається як процес фіксації зміни ознаки, який здійснюється у двох напрямках: наростання і зменшення, і як фіксація результату цього процесу. Мовна градація інтерпретується

як мовне відбиття ментальних операцій, тобто фіксація, позначення градації мовними одиницями [5 : 4].

Термін градуальність пов'язаний із виконанням градаційної функції і вказує на практичне вираження градації. Отже, градація має ширше значення, ніж градуальність. Градуальність є категорією, тобто загальною властивістю, що відбивається за допомогою спеціальних засобів.

Г. Кутня у статті «Градуальність як структурно-семантична ознака дієслівних предикатів процесу на тлі аспектуальних понять» розглядає структурно-семантичну ознаку градуальності, властиву дієсловам у функції предикатів процесу, у взаємозв'язку з аспектуальними поняттями внутрішнього порогу, родів дії, фазовості, динамічності, часової локалізованості. Наприклад, дівчина весела / дівчина веселіє. Дівчина веселіша / дівчина веселішає [3 : 54].

Метою статті є показати семантичні особливості градуальності у фразеологічних зворотах.

Виклад основного матеріалу. Як фігура мови градація виділяється у вигляді послідовно нагромаджуваних семантично близьких або семантично однотипних компонентів в напрямі поступового наростання, посилення або (значне рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їх значення, а частіше – просто емоційно-експресивної характеристики всього висловлення.

Для мисленнєвого акту градації мовець обирає один градаційний елемент, який залежить від градаційного стереотипу, що повсякчас є у свідомості мовця як члена певної соціальної групи з конкретно-історичними та культурними нормами, а також від емоційної оцінки, яка допомагає пересуванню градаційних елементів по шкалі градації.

Градуальність вказує на явище, процес зміни ознаки, форму вияву градаційної ознаки (більшу або меншу) та на фіксацію результату цього процесу на шкалі градації.

За О. Пономаревим, “синонімія – це повний або частковий збіг значень двох чи кількох слів; подібність слів, морфем, фразеологічних одиниць за значенням при відмінності їх звукової форми” [6 : 51]. Синонімічний ряд — це група слів (синонімів), що об'єднані спільним значенням. Синонімічні ряди об'єднують слова з близькою семантикою. Лексеми групуються в синонімічний ряд навколо стрижневого слова, або домінанти. Стрижнєве слово є носієм основного значення, спільного для всього синонімічного ряду, стилістично нейтральне, найуживаніше. Суть синонімів полягає не в простій заміні, а у прагненні точніше висловити думку, збагатити інформацію при економії засобів вираження.

Зв'язки синонімів у межах самого гнізда бувають неоднаковими. Визначення синонімічних зв'язків сприяє правильному розміщенню синонімів у гнізді. Синоніми відходять від опорного слова в різні сторони залежно від функцій та відтінків. Периферійні слова віддаляються від опорного в різних напрямках, залежно від того, який семантичний відтінок чи емоційне забарвлення вони виражають. Вказуючи на різні сторони одного предмета, дії, стану, якості, виявляючи відмінності між спорідненими явищами, передаючи різне ставлення до чогось з метою викликати відповідну психологічну реакцію в слухача або читача, синоніми характеризують явища, факти, дії, якості з різних боків і об'єднуються в гнізда пучками за подібністю відтінків [1 : VIII-IX].

Порядок синонімів у синонімічному ряду визначається частотністю їх вживання. Науковці вказують на такі способи використання синонімів: одиничне розміщення, контактне (розташування слів у безпосередній близькості одне від одного), дистантне (розташування мовних одиниць на певній відстані), рамочне (синонімічні слова починають текст або фрагмент і закінчують його), градація (розташування слів, при якому кожне наступне слово містить у собі підсилення / послаблення смислового чи емоційно-експресивного значення) та інші.

Градація є найбільш поширеним способом поєднання синонімів. Слова, пов'язані градаційним відношенням, можуть розташовуватися у двох напрямках щодо стрижневого слова – у висхідному (позитивне забарвлення) й у спадному (негативне забарвлення). Кожен наступний член групи виражає більшу міру вияву певної характеристики, ніж попередній.

Підсилення характеристики, доповнення й збагачення думки з градацією наростання міри ознаки, інтенсивності дії за допомогою синонімів називається ампліфікацією. Ампліфікація – стилістичний прийом для підсилення характеристики явища, що полягає у нагромадженні кількох синонімів, однотипних виразів тощо [7, т. 1, с. 40].

Наведемо декілька прикладів.

Горизонтальна шкала градації фразеологізмів має такий вигляд:

Спати (хочеться спати, засинати) → *морить на сон* → *потягло на сон*
сон хилить → *очі беруться/взялися сном* → *очі аж злипаються* → *без задніх ніг*.

Ці фразеологізми об'єднані спільною семою «спати, засинати, хотіти спати», проте у них різний ступінь вияву міри цієї семи.

Отже, спати → хочеться спати, дрімається комусь → комусь захотілося спати → хто-небудь засинає → хто-небудь дрімає, засинає → хто-небудь дуже хоче спати, відпочивати → натомившись, міцно спати.

Тут бачимо висхідну градацію. На високий ступінь градації вказує підсилювальна частка *аж*. Також високий ступінь вияву ознаки дії у самому значенні фразеологізму передає прислівники *дуже*. Він вносить у семантичну структуру градосему «значно, надзвичайно, сильно».

У цих фразеологізмах градуальність відображається не лише у значенні стійких сполук, але й у самих фраземах.

Серед цих фразеологізмів можемо виділити синонімічний ряд: фразеологізми *морить на сон* і *потягло на сон* є подібними за значенням і означають хочеться спати; *сон хилить* і *очі взялися сном* означають хто-небудь засинає.

Деякі з цих фразеологізмів мають і вертикальну градуальну антонімічну (опозиційну) шкалу:

↑+1 *сон не йде на очі* – хто-небудь не може заснути [9 : 842]

↓0

↓-1

очі беруться сном – хто-небудь засинає [8 : 598]

Або інша антонімічна шкала:

↑+1

сон не бере – кому-небудь не спиться

↓0

↓-1

без задніх ніг – спати дуже міцно, не пробуджуючись [8 : 550]

В антонімічну пару входить слово із якимсь одним лексичним значенням. Антонімічний ряд слів формується лише тоді, коли обидва слова (антоніми), будучи повністю семантично протилежними, все ж мають якусь спільність, бо вказують:

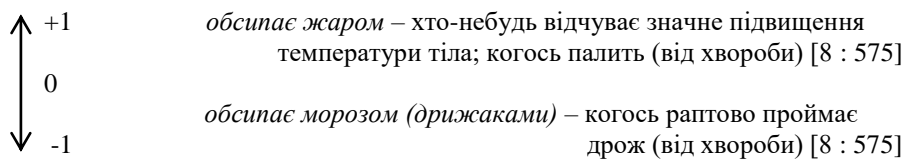
- на наявність або відсутність певної ознаки: розквіт — занепад;
- на початок дії або стану чи їх припинення: зацвісти — відцвісти;
- на більший чи менший вияв ознаки (більше — менше): далекий — близький, пізно — рано;
- на вік: молодий — старий, сучасний — минулий [2 : 169–170].

Антонімами формується антитеза – протилежність; протиставлення / стилістичний прийом, що полягає у зіставленні протилежних думок або образів для посилення враження [7, т. 1, с. 50].

Антоніми перебувають на крайніх точках ряду (протилежних полюсах) взаємно виключають одне одного.

Варто наголосити на тому, що антоніми бувають з проміжними ступенями вияву якостей (коли між двома антонімічними поняттями розташовуються одне чи більше понять із менш вираженою інтенсивністю): гарячий – гаряченький – теплий – тепленький – теплуватий – прохолодний – холоднуватий – холодний – крижаний. Іншими словами, це градуальний ряд. Норма у градуальних опозиціях може і не мати спеціального вираження.

Семою *«підвищення або зниження температури через хворобу»* об'єднана антонімічна пара *обсипає жаром – обсипає морозом (дрижаками)*. Покажемо її на вертикальній шкалі:

Синоніми можуть виражати семантичні відтінки, давати оцінку характеризованому об'єктові, уточнювати висловлювану думку, сприяти стилістичній виразності, наголошувати на певному факті, і навіть пояснювати незрозуміле слово [1 : V].

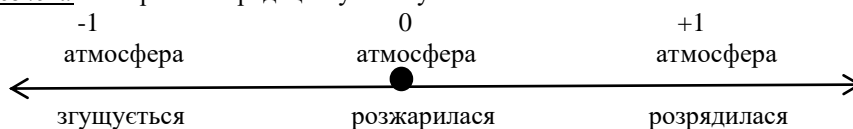
Фразеологізми *очі на мокрому місці (на солонці), очі не висихають від сліз, очі просохли, очі туманяться слізьми, ревма ревіти* мають у собі спільну сему – *«плакати, як сильно плакати»*.

Градуальна горизонтальна шкала буде виглядати так:

Плакати: *очі туманяться слізьми* (хтось готовий заплакати) → *пускати слезу* (починати плакати) → *очі на мокрому місці* (хто-небудь часто плаче) → *очі не висихають від сліз* (хтось постійно, безперервно плаче) → *ревма ревіти* (дуже, сильно ридати) → *заливатися слізьми* (гірко, невтішно плакати) → *очі просохли* (у кого-небудь після злиднів, горя настало краще життя).

Дослідивши семантику цих фразеологізмів, можемо сказати, що граничною межею цієї градаційної шкали може бути вислів *«плакати від щастя»*, який є близьким до фразеологізма *«бути на сьомому небі»* – дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий [8, с. 539]. Бути щасливим – це значною мірою наслідок переживання інших почуттів, приміром, любові, горя, радості, суму, захоплення. У словнику української мови знаходимо таке значення: *щастя* – стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого задоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь [4, т.11, с. 573]. Ключовим словом тут є цілковите задоволення або повне, що виражає крайню точку на шкалі градації.

Фразеологізми *атмосфера згущується*, *атмосфера розжарилася*, *атмосфера розрядилася* мають в собі сему «підвищення або зниження напруженої обстановки, небезпека». Зобразимо градаційну шкалу:

Таким чином, *атмосфера згущується* – кому-небудь загрожує небезпека, чиєсь становище погіршується [8, с. 15].

Атмосфера розжарилася – створилася напружена обстановка [8, с. 15].

Розрядити атмосферу – зняти або послабити напруження; змінити становище на краще [8, с. 758].

Вислів *атмосфера згущується* вказує на наростання, нагнітання небезпечної ситуації. Кульмінацією ситуації можемо вважати фразу *атмосфера розжарилася*. Фразеологізм *атмосфера розрядилася* показує зниження рівня небезпеки в певній ситуації.

Отож, градацію часто сприймають як ознаку, покладену в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Виявлення комунікативно-прагматичного навантаження градації забезпечує можливість глибокого осмислення механізмів породження і розуміння тексту, здійснення мовного впливу.

Засобами вираження градуальності на лексико-семантичному рівні є градосема – сема міри і ступеня, що міститься у семантичній структурі дієслова (вказує на міру чи ступінь вияву ознаки, якості, вираженої прикметником, прислівником або іменником, тобто дає кількісну характеристику). Ядром дієслівної градуальної лексики є дієслова розміру, величини; кількості; сили, швидкості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Шкала градації об'єднує емоційне, оцінне, інтенсивне та соціальне поле мовця й відбиває кількісні та якісні ознаки об'єкта градації, які на основі соціальних уявлень, орієнтації щодо норми у свідомості мовця узагальнені в психологічне градаційне значення елемента шкали градації.

Градаційна функція реалізує комунікативну мету вираження найвищого або найнижчого ступеня ознаки різних об'єктів життя. Вона відображає рух ознаки за шкалою градації і характеризується власне градаційним значенням.

Градуальність як ознака градації, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Виявлення комунікативно-прагматичного навантаження градації та градуальності забезпечує можливість глибокого осмислення механізмів породження і розуміння тексту, здійснення мовного впливу.

Список використаної літератури

1. Деркач П. Короткий словник синонімів української мови / Передмова д-ра філол. наук Л. Полюги. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. – 208 с.
2. Дудик П. Стилїстика української мови: навчальний посібник. — Київ : Видавничий центр «Академія», 2005. — 368 с.

3. Кутня Г. Градуальність як структурно-семантична ознака дієслівних предикатів процесу на тлі аспектуальних понять / Г. Кутня // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – 2012. – Випуск 57. – С. 54–61.

4. Марчук Л. Функціонально-семантичний аспект градації в українській мові: монографія / Л. Марчук. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. – 304 с.

5. Подуфалова Т. Когнітивно-семантичні та функціональні особливості градації в російській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Харківській національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди / Т. Подуфалова. – Харків, 2007. – 20 с.

6. Сучасна українська мова: підручник / [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева]. – Київ : Либідь, 1997. – 400 с.

7. Словник української мови в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – Київ : Наук. думка, 1971-1980. – Т. I-XI

8. Фразеологічний словник української мови: Книга 1, друге видання / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець. – Київ : Наукова думка, 1999. – 528 с.

9. Фразеологічний словник української мови: Книга 2, друге видання / Укладачі: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець. – Київ : Наукова думка, 1999. – 980 с.

References

1. Derkach P. Korotkyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy / Peredmova d-ra filol. nauk L. Poliuhu. – Lviv – Krakiv – Paryzh : Prosvita, 1993. – 208 s.

2. Dudyk P. Stylistyka ukrainskoi movy: navchalnyi posibnyk. — Kyiv : Vydavnychi tsestr «Akademii», 2005. — 368 s.

3. Kutnia H. Hradualnist yak struktorno-semantychna oznaka diieslivnykh predykatyv protsesu na tli aspektualnykh poniat / H. Kutnia // Visnyk Lvivskoho universytetu. – Seriiia filolohichna. – 2012. – Vypusk 57. –S. 54–61.

4. Marchuk L. Funktsionalno-semantychnyi aspekt hradatsii v ukrainskii movi: monohrafiia / L. Marchuk. – Kamianets-Podilskyi : Akxioma, 2007. – 304 s.

5. Podufalova T. Kohnityvno-semantychni ta funktsionalni osoblyvosti hradatsii v rosiiskii movi: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk / Kharkivskii natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody / T. Podufalova. – Kharkiv, 2007. – 20 s.

6. Suchasna ukrainska mova: pidruchnyk / [O. D. Ponomariv, V. V. Rizun, L. Yu. Shevchenko ta in. ; za red. O. D. Ponomareva]. – Kyiv : Lybid, 1997. – 400 s.

7. Slovnyk ukrainskoi movy v 11 t. / [za red. I. K. Bilodida]. – Kyiv : Nauk. dumka, 1971-1980. – T. I-KhI

8. Frazеolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: Knyha 1, druhe vydannia / Ukladachi: V. M. Bilonozhenko, V. O. Vynnyk, I. S. Hnatiuk, V. Y. Horobets. – Kyiv : Naukova dumka, 1999. – 528 s.

9. Frazеolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: Knyha 2, druhe vydannia / Ukladachi: V. M. Bilonozhenko, V. O. Vynnyk, I. S. Hnatiuk, V. Y. Horobets. – Kyiv : Naukova dumka, 1999. – S.529–980.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2019
прийнята до друку 22.04.2019

PHRASEOLOGICAL MEANS OF EXPRESSION THE CATEGORY OF GRADUALITY

Maria Stsira

*Lviv Ivan Franko National University
Department of Applied Linguistics,
1 Universitetska St., room 233, 79000 Lviv, Ukraine
tel.: (032) 239 43 55
e-mail: pisarmaria@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1977-4383>*

Each language, as is known, reflects the way of perception and conceptualization of the world by the ethnos that is distinguished by its history, culture, values.

In modern Ukrainian linguistics, interest in such a language category as gradation and its sign - graduality has grown. Man knows the world and changes it, constantly comparing and grading phenomena, signs, processes according to different criteria.

As a figure of language, gradation is allocated in the form of consecutively accumulated semantically close or semantically identical components in the direction of gradual increase, amplification or (significantly less) of a decline, relaxation (with corresponding increase or decrease of intonation) of the intensity of their significance, and more often - simply the emotional and expressive characteristics of all expression.

Graduality refers to the phenomenon, the process of changing the sign, the form of the expression of the gradation sign (greater or less) and the fixation of the result of this process on the graduation scale.

Graduation is the most common way of combining synonyms. The words related to the gradation relation can be located in two directions with respect to the word of the word - in the ascending (positive colour) and in the descending (negative colour). Each subsequent member of a group expresses a greater degree of expression of a certain characteristic than the previous one.

Antonyms are at the extreme points of a series (opposite poles) mutually exclusive.

It is worth emphasizing that the antonyms are intermediate degrees of expression of qualities (when one or more concepts with less pronounced intensity lie between two antonymic concepts).

Graduation scale combines the emotional, estimated, intensive and social field of the speaker and reflects the quantitative and qualitative features of the gradation object, which are based on the social representations, orientation towards the norm in the speaker's consciousness, generalized in the psychological gradation value of the gradation scale element.

Graduality as a sign of gradation is the basis for streamlining the notions about the phenomena of the world and systematizing the facts of the language. The discovery of the communicative-pragmatic load of gradation and graduality provides an opportunity for a deep understanding of the mechanisms of generation and understanding of the text, the exercise of linguistic influence.

Key words: phraseologism, phraseology, phraseological units, gradation, graduality scale.